

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2025.37.3>
УДК 314/316(477)

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

Email: HrabovskyS@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3041-8945

АНТИЗАХІДНИЦТВО ЯК СМИСЛОВА ВІСЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКО-ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕЛІГІЇ

Анотація. Стаття присвячена актуальній теоретичній і практичній проблематиці, безпосередньо пов'язаній із агресивною сутністю імперської Росії та нинішньою російсько-українською війною. Автор статті ставить на меті описання і дослідження недостатньо вивчених аспектів цієї агресивності, використовуючи напрацьоване у світовій теоретичній думці концептуальне поняття «політична релігія». На початку статті здійснений понятійний аналіз, який розмежовує її ключові терміни: «світська релігія», «громадянська релігія», «політична релігія». На думку автора, сильною стороною концепцій політичної релігії є насамперед те, що вони органічно пов'язують її з тоталітаризмом, із його практикою, ідеологією та міфологією. Політична релігія описує спосіб організації тоталітарного суспільства. Водночас автор окреслює ряд актуальних проблем, серед них внутрішню пов'язаність таких традиційних релігій, як іслам у його радикальних варіантах і російське православ'я з політичною релігією, яка за своїм єством начебто органічно є світською релігією.

У статті використаний історико-хронологічний метод для описання розвитку політичної релігії в Російській імперії/СССР/Російській федерації у XIX-XX століттях. Автор відзначає анти західництво як смислову вісь російської імперської, а згодом імперсько-тоталітарної політичної релігії. Ця релігія підпорядковувала собі російське православ'я, перетворила його на складову державного механізму, на інструмент здійснення влади, яка претендувала та претендує сьогодні на абсолютну. У статті автор окреслює деякі українські відповіді на виклики з боку російської політичної релігії, яка містила як «праві», так і «ліві» елементи, що поєднувалися у своїх імперіалістичних амбіціях.

Тоталітарна міфологія, якою просякнута російська політична релігія, нині поширена далеко за межі самої Росії. Така міфологія є цілісною системою пояснення світу та програмування дій як індивідів, так і груп індивідів і соціальних спільнот. Одним із ефективних інструментів цього поширення була у минулому і є сьогодні імперська культура. Автор ставить перед собою ціль продовження дослідження на цьому матеріалі з метою знаходження засобів протидії російському агресивному експансiонiзму.

Ключові слова: світська релігія, громадянська релігія, політична релігія, тоталітаризм, сучасна міфологія, російська експансія.

Serhii HRABOVSKYI

PhD in Philosophical Sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy
of Sciences of Ukraine of Kyiv

ANTI-WESTERNISM AS THE MEANINGFUL AXIS OF RUSSIAN IMPERIAL-TOTALITARIAN POLITICAL RELIGION

Abstract. The article is devoted to topical theoretical and practical issues that are directly related to the aggressive nature of imperial Russia and the current Russian-Ukrainian war. The author aims to describe and study the insufficiently researched aspects of this aggressiveness, using the conceptual notion of "political religion" developed in global theoretical thought. The article begins with a conceptual analysis that distinguishes between its key terms: "secular religion," "civil religion," and "political religion." The author asserts that the primary strength of the concepts of political religion is their inherent connection to totalitarianism, its practices, ideology, and mythology. Political religion describes the way a totalitarian society is organized. At the same time, the author outlines several actual issues, including the internal connection between traditional religions such as radical Islam and Russian Orthodoxy with political religion, which by its very nature seems to be an organic secular religion.

The article uses a historical-chronological method to describe the development of political religion in the Russian Empire/USSR/Russian Federation in the 19th-20th centuries. The author notes anti-Westernism as the meaning-

ful axis of Russian imperial, and later imperial-totalitarian, political religion. This religion subjugated Russian Orthodoxy, transforming it into a component of the state mechanism, an instrument of power that claimed and continues to claim absolute authority. In the article, the author outlines some Ukrainian responses to the challenges posed by Russian political religion, which contained both "right-wing" and "left-wing" elements that were united in their imperialist ambitions.

The totalitarian mythology that permeates Russian political religion is now widespread far beyond Russia itself. Such mythology is a comprehensive system for explaining the world and programming the actions of individuals, groups of individuals, and social communities. Imperial culture serves as one of the effective tools for this dissemination both in the past and today. The author intends to continue researching this material with the aim of finding ways to counter Russian aggressive expansionism.

Keywords: *secular religion, civil religion, political religion, totalitarianism, modern mythology, Russian expansion.*

Постановка проблеми. Ще напередодні Другої світової війни у західних політичних і соціально-філософських дослідженнях з'явилося поняття «світські релігії», а згодом – «політичні релігії». Причиною цього передусім стала потреба описання та ґрунтовного аналізу розвитку суспільств ХХ століття, в яких, з одного боку, невпинно розвивалися процеси секуляризації щодо традиційних релігій і церков, з іншого боку, виникали соціально-політично значущі формоутворення, які мали низку питомих рис, характерних для релігійних вірувань і практик.

По Другій світовій війні й особливо, починаючи з 1960-х років, домінуючим у теоретичній думці стає поділ світських релігій на політичні та громадянські. Перші асоціюються з тоталітарним чи схильним до тоталітаризму суспільством, другі – з демократичним. Наразі у публічному дискурсі домінує достатньо «широке» визначення світської релігії, як-от: «Світська релігія – це система спільних переконань, яка часто відкидає або ігнорує метафізичні аспекти надприродного, що зазвичай асоціюються з традиційною релігією, натомість приписуючи типові релігійні якості земним або матеріальним сутностям. Серед систем, які характеризуються як світські релігії, – лібералізм, анархізм, комунізм, нацизм, фашизм, яacobінізм, чучхе, маоїзм, релігія людства, культ особистості, культ розуму та культ верховного буття» [26].

Аналіз наукових публікацій. Із 1990-х років напрацьовані на Заході концепції починають досить широко використовуватися і в Україні. У ХХІ столітті відбувається подальше напрацювання теоретичного матеріалу стосовно різних варіантів світських релігій, відбуваються дискусії щодо доцільності та припустимості використання зазначених понять. Серед знаних дослідників, які плідно працювали та працюють у цій царині, можна назвати таких науковців, як Еміліо Джентіле (Італія), Кирило Говорун, Оксана Горкуша, Олег Кисельов, Леонід Кондратик, Анна Слубська, Мирослав Попович, Людмила Филипович (Україна), Роберт Белла, Адам Гаморан, Дональд Джонс, Джон Коулмен, Анжела Куртц, Расел Річі (США), Клаус Вондунг, Ганс Маєр, Клаус-Георг Рігель, (Німеччина), Майкл Бурлей (Велика Британія), Дональд Гейтс, Пітер Стін (Австралія), Зіра Боке, Ісмаель Саз (Іспанія), Ерік ван Рес (Нідерланди), Нерія Путиняйте (Литва) та цілу низку інших.

Разом із тим під питанням наразі залишається універсальність поняття «світська релігія» – чи можна його використовувати щодо ісламських країн і суспільств, у тому числі й анклавів у традиційно християнських регіонах. Тим більше, щодо суспільств, у яких панує ісламський фундаменталізм. Як справедливо зазначають Дмитро Товмаш й Ірина Гулейкова, іслам «завжди є не просто «класичною» релігією (другою за чисельністю), а й релігією політичною, більш чи менш радикальною, в цілому ряді випадків основою тоталітаризму» [18, с. 175]. Дискусії ведуться стосовно того, наскільки в «глибину» історії може сягати феномен світської релігії. Є проблеми і щодо застосування цього поняття та відповідних концептів стосовно деяких інших суспільств, зокрема російського, в якому православ'я в його «московському» варіанті злилося з відверто імперсько-тоталітарною політичною релігією.

Виклад основного матеріалу. Один із ключових аспектів, власне, смислова вісь російської політичної релігії – антизахідництво – **є предметом дослідження** у цій статті. У зв'язку зі слабкою розробленістю цієї тематики на даному етапі дослідження є вимушено описовим і тезовим.

Почнімо з загально концептуальних положень. У одному з сучасних релігієзнавчих словників громадянську релігію пояснюють як світські цінності національної держави, які виражаються або узаконюються через такі традиційно нерелігійні поняття, як національний прапор, національні свята, читання обітниць чи клятв [24, с. 35]. Роберт Белла називає американською громадянською релігією «релігійний вимір політичного життя», який виражається через набір поглядів, символів і ритуалів [22, с. 171]. Цей же автор пише, що Декларація незалежності та Конституція США є священними писаннями громадянської релігії, а перший президент Джордж Вашингтон – призначений Богом Мойсей, який вивів народ із тиранії [22, с. 176]. Це слушні зауваги, проте маємо не універсальні поняття, а щось вельми часткове, притаманне лише євроатлантичному світу, і то не всьому. За бажання можна знайти схожі речі в Японії, Південній Кореї, Австралії тощо. А як бути з негромадянським суспільством, де – попри декларації – є лише піддані того чи іншого штибу? За таких обставин громадянська релігія чи не може існувати, чи її допускати доводиться з великою мірою умовності, лише стосовно незначних груп людей. Скажімо, в СРСР це могло стосуватися

лише різних груп інакодумців, дисидентів. Не випадково останні у відповідь на закиди з боку «органів» чи «інстанцій» (КГБ чи структур КПСС) – «ви ж советська людина!» – відповідали: «не советська людина, а громадянин ССРСР». Тобто за реальних історичних обставин акцент на тому, що ти громадянин, готовий жити за законами та боротися з їхніми порушеннями, вже був викликом й інакодумством. Іще більш сумнівним є застосування поняття «громадянська релігія» до тих держав, де панує ісламський фундаменталізм чи до комуністичного Китаю. Нарешті, Північна Корея априорі не має ані громадян, ані громадянського суспільства.

Значно більш універсальним й операціональним виглядає поняття «політична релігія». Найгрунтовніші праці, присвячені цьому явищу, на думку автора, належать італійському досліднику Еміліо Джентіле. У своїх розвідках він наголошує на тому, що з початку XX століття політичні феномени є проявами «світської релігійності», яка в секуляризованому світі займає місце традиційних релігій. Світські тоталітарні держави та їхні ідеології фактично стають «ерзацрелігіями», але головними об'єктами поклоніння в них стають держава, нація, клас або раса. Світські релігії мають характерні для християнства елементи – догми, церкви, обряди, інквізицію тощо. Е. Джентіле підкреслює, що політичні релігії за своїм єством нетерпимі до індивідуальних свобод і претендують на ексклюзивність. Політичні релігії засновуються на ідеї непорушної монополії влади, на ідеологічному монізмі, обов'язковому й безумовному підпорядкуванні індивіда й соціуму своєму кодексу заповідей. Вони нетолерантні, засновуються на нав'язуванні своїх принципів, і фундаменталістичні, прагнучи пронизати собою всі аспекти індивідуального й колективного життя [23, с. 139–140]. Утім, видається, тут знов-таки бачимо орієнтацію передусім на євроатлантичний світ (а також на не надто численні демократії Східної Азії й Океанії); певною мірою ці характеристики придатні до африканських й азійських неісламських країн, де панують чи мають значну силу тоталітарні сили, і лише частково – до ісламських країн, де місце раси чи нації посідає (принаймні, на рівні ідеології й міфології) зазвичай умма – спільнота мусульман всього світу. При цьому реально, ясна річ, усередині умми нуртують конфлікти, які нерідко переростають у масштабні збройні сутички та війни між різними релігійно-політичними напрямками, державами, народами, націями (там, де вони більш-менш сформовані), кланами тощо. Існує й «ліберальний іслам» (у Середземномор'ї, у Криму, в Курдистані), до націй із домінуванням якого може бути з певними обмеженнями застосоване поняття «громадянська релігія». Речники такого напрямку аргументовано не залишають каменя на камені від намагань ліво-ліберальних політиків і теоретиків застосовувати до радикальних ісламістів напрацьовані на євроатлантичному підґрунті концепти, прямо називаючи ХАМАС «ісламістською фашистською організацією» та попереджаючи про глобальні небезпеки, спричинені неадекватними теоретичними оцінками ісламістів як

«визвольних рухів», адже метою останніх є широкомасштабне нищення сучасної світської цивілізації разом із її захисниками [20]. Але так чи інакше в такому ісламі громадянські цінності органічно злиті з релігійними. І хіба лишень у ньому? Адже, чи є католицька Польща вповні світською державою?

На загал, сильна сторона концепцій політичної релігії полягає у їхньому зверненні до не надто популярного зараз на Заході (і у нас також) поняття «тоталітаризм» і всього, що з ним пов'язане та наповнює його. Так, Еміліо Джентіле пише, що фашизм, націонал-соціалізм і советський комунізм мали спільну рису – трансформацію політики в нову релігію [23, с.55]. Вони створили систему вірувань, міфів, обрядів і символів, які надавали сакрального забарвлення політичному порядку та панівним колам і містили своєрідний загальнообов'язковий кодекс заповідей і зразків поведінки. Ці режими прагнули контролювати не лише політичну поведінку підданих, а й їхні думки, не допускаючи жодної іншої позиції, крім «єдиноправильної». Е. Джентіле посилається на свого попередника – французького соціолога Раймона Арона, який вважав політичну релігію суттєвим елементом тоталітаризму. Той розглядав секулярні релігії як доктрини, що займають місце зниклої віри й обіцяють спасіння людства у «пречудовому новому світі», у майбутньому соціальному порядку [23, с. 59–61].

Е. Джентіле зауважує, що політичні релігії часто перебувають у конфлікті з традиційними релігіями. Створення і поширення нових тоталітарних міфів вимагало боротьби з існуючими віруваннями та світоглядними системами або прагнення підпорядкувати їх. Сакралізація політики досягла свого апогею між двома світовими війнами з появою нових тоталітарних режимів, таких як фашизм, націонал-соціалізм і радянський комунізм. Ці режими перетворили політику на нову релігію, надаючи сакрального характеру державі, расі чи класу [23, с. 45]. Е. Джентіле стверджує, що італійський фашизм був першою політичною релігією, яка деїфікувала націю та державу, поклоняючись дуче (титул Беніто Муссоліні) як «живому міфу» [23, с. 36]. Хтось може з цим не погодитися, адже першою тоталітарною державою була Росія, яка з тим перетворилася на СРСР, і першим обожненим політиком став В. Ульянов-Ленін, але такий статус він набув лише по смерті, а обожнення Сталіна – це вже феномен 1930-х років. «Ленін, звісно, був і залишився унікальною постаттю, хоч як намагався його наслідувати Сталін, бо жодна могила не сприймалася як колиска нового ладу і виключно Ленін був завжди живий і завжди з нами» [9]. А от Кім Ір Сен у Північній Кореї був іще за життя обожнений як «Спаситель вітчизни», «Сонце нації» й «Отець народу». Після смерті в 1994 році його тіло забальзамували і помістили в мавзолей, проте Кім Ір Сен і далі залишається президентом КНДР. Офіційний календар Північної Кореї веде відлік з 1911 року, з дати зачаття Кім Ір Сена, а його день народження є найбільшим святом цієї тоталітарної держави [23, с. 117–118].

Загалом справедливо, спираючись на європейський досвід, Е. Джентіле пише, що тоталітарні партії мають свою ієрархію, обряди, догми й семінарії, що уподібнює їх до церкви. Вони прагнуть завоювати душі своїх прихильників, а це неминуче зумовлює конфлікт із традиційними релігіями. І продовжує: сучасні диктатури є політичними релігіями, і їхнє виживання залежить від перемоги над традиційними релігіями. Тому релігійні сили можуть стати «найсильнішим захистом проти тоталітарних претензій» [23, с. 67]. А от ці твердження видаються не завжди точними, принаймні, не універсальними. Адже ісламістський тоталітаризм виростає на ґрунті відповідної традиційної релігії та робить суворе дотримання її приписів у найжорсткішій формі загальнообов'язковим. А диктатура Путіна (точніше, «кремлівських чекістів») у Росії вибрала у себе та підпорядкувала собі московське православ'я. Проте не слід зводити ритуали та зміст політичних релігій у країнах із традиційними християнськими церквами до наслідування ритуалів цих церков чи боротьби з ними. «За умов панування тотально-колективістської дії роль соціокультурних норм значною мірою беруть на себе первісні архетипи, не лише дохристиянські, а й доязичницькі. Синтез архетипів колективного підсвідомого, прагматично технократичних орієнтацій і тотально-соціального світосприйняття починає грати роль надпотужного соціально-селективного фільтра при орієнтації у життєвих ситуаціях. Прорив у XX століття архетипів далекого минулого засвідчує, крім іншого, й міфологія "великих соціальних суб'єктів", де обов'язково присутні Великий Вождь, Батько Народу, його Вірний Помічник, вожді менших рангів, котрі нерідко "відповідають" за певні ділянки буття, і також описані псевдо сакральним казанням про "початок нового світу", де замість Я, індивідуального суб'єкта, діє "ми", суб'єкт колективний» [8, с. 62]. Автор цієї статті писав так у 1999 році, спираючись на досвід XX століття, проте у XXI столітті ці висновки, видається, свою актуальність не втратили, ба більше, навіть підсилили її.

Водночас для того, щоб окреслити поширені вади західних концепцій советської політичної релігії, доцільно звернутися до статті Еріка ван Рее, де ці вади доволі-таки щільно сконцентровані. Так, цей дослідник пише: «Сталіна возвеличували як надзвичайно обдаровану людину, але не як божественну істоту»; його бачили «героєм, який стоїть вище від звичайних людей, але не має надприродних здібностей» [27, с. 149]. Масові демонстрації, святкові зібрання та паради використовували в Советському Союзі для демонстрування колективної лояльності. Наприклад, учасники махали руками, виголошували гасла й несли портрети Сталіна, що візуально нагадувало хресні ходи з іконами [27, с. 150]. Дослідник також наголошує, що головні радянські свята не фокусувалися на персоні Сталіна, а були присвячені революційним подіям, як-от: Жовтневій революції чи Дню Перемоги. Лише ювілеї Й. Сталіна у 1929, 1939 і 1949 роках організовували як великі святкування.

Його ім'я часто включали до «почесних президій», а учасники зібрань одноголосно ухвалювали рішення на його честь. Сталінські зображення були присутні всюди: у громадських місцях, на підприємствах, у домівах, а тому значною мірою були «всюдисущими». Але на відміну від ікон, пише Е. ван Рее, їх не використовували для молитов чи звернень, і не було актів, подібних до спалення ладану, поклоніння або складення рук перед портретом Й. Сталіна. Ці портрети виконували «лише символічну роль» [27, с. 151–157]. Дослідник багато в чому помиляється. І в фактах (за Сталіна 9 травня на повну силу відзначалося тільки один раз), і в їхньому трактуванні. Адже незрима присутність Сталіна пронизувала все советське буття. «Сталін надихає нас на нові звершення» – це не була тільки ритуальна формула, а й реальна настанова десятків мільйонів людей, особливо молоді. Жовтнева революція з 1930-х трактувалася через призму якщо не головної, то вирішальної ролі Сталіна як вірного учня Леніна та практичного діяча. Ну, а війна з нацизмом узагалі невдовзі по її закінченню набула рис чогось чітко розпланованого та здійсненого Сталіним і його найближчими соратниками. У опублікованому у 1948 році романі Василя Ажаєва «Далеко від Москви» секретар міськкому ВКП(б) каже: «Ви не маєте уявлення про загальний план війни, не знаєте ані її ресурсів, ані термінів. Звичайно, ми теж знаємо не все. Все знають лише наші великі керівники в Москві. Вони і вирішують. [...] Подумайте, якщо нафтопровід, що віддалений від фронту на кілька тисяч кілометрів, потрібен і займає у війні певне місце, хоча і дозріє тільки через рік, то яка мудрість передбачення закладена в загальному плані війни з фашистами» [1]. Всезнання – хіба це не божественне вміння притаманне «великим керівникам у Москві»? Світ рухається за їхніми планами, і не інакше. Автор роману, ясна річ, обходить увагою несподіваність нападу Німеччини на СРСР, проте всемірно підкреслює здатність Сталіна надихати будівельників нафтопроводу та бійців на фронті на нові звершення. Іншими словами, дух Сталіна осяює всіх советських людей. «Великий корифей науки» – такий офіційний титул піднесла Сталіну Академія наук СРСР, обравши його почесним членом [5]. А неофіційно, у газетних статтях він звався «корифеєм усіх наук», тобто носієм знання про все на світі. У портретів Сталіна нерідко виставлялася почесна вартя з піонерів, останні салютували цим портретам. Нарешті, за пошкodenня бюсту чи портрету Сталіна на винуватця чекав ГУЛАГ, тобто зображення ототожнювалося з людиною. Власне, це головне, що залишилося поза зором Еріка ван Рее, – це суміш у міфології й обрядовості сталінізму російського християнства з язичництвом, а останнє, між іншим, вимагало перманентного принесення «живому богові» масштабних людських гекатомб.

У підсумку можемо зауважити, що напрацьовані у світовій політичній і соціально-філософській думці поняття «громадянська релігія» й особливо «політична релігія» можуть бути застосовані до ви-

вчення та пояснення розвитку Росії/СССР з урахуванням певних особливостей цього розвитку. Відстеження всіх відповідних сюжетів не може бути здійснене в обсягах однієї статті, тож зупинимось на антизахідництві, яке можна вважати або особливою російською політичною релігією, або, що видається доречнішим, інваріантом чи напрямною загальною «стовбура» цієї політичної релігії.

Із кінця XVIII – початку XIX століття у Російській імперії виникла чисельно незначна, але вельми впливова страта «спадково непоротих дворян», яка стояла між тронем й іншим суспільством; до цієї страти за правління Єкатерини II була приєднана лояльна до влади українська та польська шляхта, яка занесла в дворянське середовище, образно кажучи, вірус питомої європейськості. Відтак у XIX столітті в Російській імперії виникла громадянська релігія – західництво. Саме громадянська, хоча громадян як таких у самодержавній імперії не було, проте серед тих, кого Чаадаєв назвав «бастардами Європи», існувало прагнення стати і бути громадянами. Протистояло цій лінії слов'янофільство, яке передусім орієнтувалося на збереження «пом'якшеного» самодержавства, поєднаного з російським же варіантом православ'я, тому, видається, можна вважати його ще неусталеною – в силу історичних обставин – політичною релігією чи принаймні її зародком. Антизахідництво у поєднанні з великодержавним шовінізмом яскраво виявило себе під час придушення Польської революції 1830–31 років, його поетичним маніфестом став вірш Пушкіна «Клеветникам России»:

«Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях, иль верный росс?

Славянские ль ручьи сольются в русском
море?

Оно ль иссякнет? вот вопрос» [14].

Що бачимо? Протиставлення «ляха» («поганого») та «росса» («хорошого»). Люті вороги Пушкіна – це «народні витії», тобто депутати європейських парламентів. А для «слов'янських ручаїв» запропонований оптимальний вихід – «зіллється в російському морі». Якись миршаві «ручаї» – і «море». А далі сказано, що мовляв, росіяни «нашей кровью искупили

Европы вольность, честь и мир» [14].

Тобто відновлення абсолютистських і відверто деспотичних монархій, поділ Польщі, ліквідація низки інших держав – це, за Пушкіним, «вольність, честь і мир». А далі сентенція щодо Європи – «Вы грозны на словах — попробуйте на деле!» – і висновок:

«Так высылайте ж к нам, витии,
Своих озлобленных сынов:
Есть место им в полях России,
Среди нечуждых им гробов» [14].

Минуло два з невеликим десятиліття – і цих синів вислали, наслідком чого стала закономірна і страхотлива поразка Російської імперії у Східній (Кримській) війні. Відреагував Ф. Тютчев:

«Умом Россию не понять,
Аршином общим не измерить:
У ней особенная стать –
В Россию можно только верить» [19].

Сліпа віра замість розуміння – це дуже прикметна формула.

І списування на зовнішніх та внутрішніх ворогів усіх своїх негараздів – теж («англичанка гадит», «студенты, жида и поляки»).

«Самодержав'я, православ'я, народність» – теж показова річ. Дискусійним є питання, чи взагалі було російське православ'я, повністю підпорядковане самодержавній владі, позбавлене патріарха та можливості вирішувати церковні питання без санкції «згори», традиційною релігією чи це була складова російської політичної релігії. Не дивно, що для тих, хто тієї чи іншою мірою протистояв панівній ідеології та міфології, інструментом такого протистояння стало масонство, особливо для української шляхти. «Українське масонство не можна розглядати, не поглянувши на носіїв його таємниць – на так званих братів-масонів. Саме ці брати в Україні стали творцями міст і законів, української літератури, університетів, партій і наукових теорій» [15, с. 5]. Тодішнє європейське масонство (й українське також) орієнтувалося на творення освіченої спільноти, на значно більш масове, ніж раніше, книгодрукування та на формування і розвиток модерної літературної мови на основі живої народної. Це в українській культурі здійснив оратор (витія) полтавської ложі Іван Котляревський. А члени харківської ложі (Василь Каразін та інші) заснували перший на теренах України модерний виш – Харківський університет і перший же альманах «Украинская жизнь».

Наразі варто бодай пунктирно позначити знакову ситуацію протистояння західників/антизахідників наприкінці 1870-х. Ідеться про організаційний поділ народництва в Російській імперії на «Чорний переділ» і «Народну волю». Перша з них на чолі з Георгієм Плехановим орієнтувалася на начебто «споконвічні», «общинно-соціалістичні» цінності російського селянства, друга на чолі з молодогромадівцем Андрієм Желябовим – на рух до громадянського суспільства та парламентську демократію. Парадокс полягав у тому, що Плеханов за кілька років на еміграції оголосив себе марксистом, але виступав за збереження централізованої Російської держави, для нього жодної України не існувало, лише «Південнозахідний край». А Желябов (партійне псевдо «Тарас») мав на меті демонтаж імперії та побудову на її місці конфедерації семи держав (плюс незалежні Польща та Фінляндія). Тож інтелектуал-ерудит Плеханов довів, що російський марксизм може бути посутньо антизахідницьким.

Численні драматичні та трагічні сюжети перших декад XX століття, пов'язані з революціями та конфліктами західників й антизахідників, видається, потребують окремого розгляду. Тут же зауважу лише один із них. 1920 рік. Полум'яна прихильниця Білого руху Марина Цвєтаєва закінчує люто антизахідницт-

кий вірш, адресований Петру I як «родоначальнику советів», закликом:

«На Интернаціонал – за терем!
За Софью – на Петра!» [12].

Ця настанова згодом призвела політемігрантку Цветаєву разом із чоловіком, білогвардійським офіцером Сергієм Ефроном спершу до виконання завдань НКВД, потім – до повернення в ССРСР, де її чоловік був розстріляний, дочка відправлена до концтабору, а сама вона, зацькована омріяною батьківщиною, вкоротила собі віку.

В ССРСР антизахідництво було у 1920-30 роках латентним («буржуї», «Антанта», «фашисти та соціал-фашисти», «білополяки та білофіни», «західні капіталісти» тощо). У мистецтві символом західництва як магістральної лінії російського розвитку став присвячений Петру I роман Алексея Толстого і відповідний фільм за його ж сценарієм. Але наприкінці 1930-х антизахідництво почало актуалізуватися з благословення Сталіна та Жданова. Під час війни з Третім Райхом, попри потужну підтримку з боку Британії та США, в ССРСР стало фактом антизахідництво: так, у 1943 році в передовій газети «Литература и искусство» (орган агітпропу ЦК ВКП(б)) було заявлено про неприпустимість «схиляння перед усім закордонним», що «характеризує людей без ґрунту, без батьківщини, без племені» [11, с. 251]. На повну силу воно розгорнулося у повоєнний час, коли Сталін на зустрічі з письменниками і кінематографістами заявив про головну помилку Петра I – надто багато запросив у Росію іноземців. «Якщо взяти нашу середню інтелігенцію, наукову інтелігенцію, професорів, лікарів, – сказав Сталін, будуючи фрази з тією особливою, властивою йому інтонацією, яку я так чітко запам'ятав, що, на мою думку, міг би буквально її відтворити, – у них недостатньо виховане почуття радянського патріотизму. У них невиправдане схиляння перед закордонною культурою. Всі відчують себе ще неповнолітніми, не стовідсотковими, звикли вважати себе на положенні вічних учнів. Це традиція відстала, вона йде від Петра. У Петра були хороші думки, але незабаром налізло занадто багато німців, це був період схиляння перед німцями. Подивіться, як було важко дихати, як було важко працювати Ломоносову, наприклад. Спочатку німці, потім французи, було захоплення іноземцями [иностранцами – рос.], – сказав Сталін і раптом, лукаво примружившись, ледь чутно заримував: – засранцями, – посміхнувся і знову став серйозним» [16]. А от Іван IV цього не робив, зазначив Сталін на іншій зустрічі з митцями у ті ж роки: «Мудрість Івана Грозного полягала в тому, що він стояв на національній точці зору і іноземців у свою країну не пускав, захищаючи країну від проникнення іноземного впливу. [...] Пйотр I – теж великий государ, але він занадто ліберально ставився до іноземців, занадто розкрив ворота і допустив іноземний вплив в країну, допустивши онімечення Росії. Ще більше допустила його Єкатерина. [...] Визначним заходом Івана Грозного було те, що він

перший ввів державну монополію зовнішньої торгівлі. Іван Грозний був перший, хто її ввів, Ленін – другий» [3].

А паралельно з цим Сталін у 1943 році відновив (точніше, наново створив) РПЦ, першоієрархом якої з 1945 року став Сергій Симанський, він же патріарх Алексій I. «Монархіст за переконаннями, 1906 очолив тульський відділок «Союзу російського народу», – так характеризує його Велика українська енциклопедія [2]. Втім, чогось забули зазначити, що той «Союз» був чорносотенною й антисемітською організацією. Видається, не випадково С. Симанський не став у 1930-х жертвою спрямованих проти чернецтва репресій, а потім не випадково ввійшов до трійки керівників «нової» РПЦ і здобув патріарший клобук. Та ж енциклопедія зазначає про нього: «Публічно демонстрував активну прихильність Й. Сталіну, якого у промовах іменував «великим вождем», «Богоданим», «непереможним» тощо, у листуванні висловлював почуття «глибокої любові і вдячності» [2]. А ще РПЦ на чолі з Алексієм I та МГБ ССРСР на чолі спершу зі Всеволодом Меркуловим, а потім Віктором Абакумовим спільно здійснили спецоперації зі знищення УГКЦ і греко-католицької митрополії на Закарпатті, після чого РПЦ отримала в користування культові споруди й майно ліквідованих церков. Крім того, Алексій I здійснював репресії проти священників, які конфліктували з владою. Тобто де-факто відновилося те зростання російського православ'я з державною владою, яке існувало з початку XVIII століття до 1917 року, РПЦ повністю контролювалася владою та була її інструментом як усередині ССРСР, так і за його межами, передусім у міжнародних екуменічних організаціях.

Сильною стороною концепцій політичної релігії, як уже зазначалося, є підкреслення засадничої ролі міфології в тоталітарних спільнотах, у їхній статистиці та динаміці. Сталінська міфологія ґрунтувалася на ірраціоналізмі, оформленому в раціональні шати: «п'ятирічку в чотири роки», «мічурінська агробіологія», «буржуазна лженаука кібернетика», «самозародження життя», «лікарі-вбивці» тощо. Нічого з цього не ґрунтувалося на реальних фактах. Етан Поллок (США) слушно підмітив: «Сталін [...] наполягав, що наука поєднується з основами соціалізму та з принципом партійності» [25]. Це був компонент антизахідництва як політичної релігії, бо проречене «вождем народів» негайно ставало абсолютної істиною, хоч і не стикувалося як із повсякденною практикою, так і з автентичним марксизмом. По Другій світовій війні в ССРСР почалася «цільова стрільба» по окремих наукових царинах. Загальновідомі погроми в біології й особливо у генетиці, у кібернетиці й теорії інформації, менш відомі погроми у хімії – з «філософськими висновками» та репресіями, передусім за «низькопоклонство перед Заходом» і «запозичення ідей буржуазної науки». Критика цих ідей була більш ніж голобельною, власне, і критикою її назвати важко. Такий же підхід панував і щодо «неправильних» дій совет-

ських учених. Відповідальний працівник ЦК ВКП(б) Шепілов наводить слова Сталіна: «У нас патякають про “інтернаціоналізацію науки”. Навіть у книгу Кедрова ця ідея проникла. (Мається на увазі книга Б. Кедрова “Енгельс і природознавство”. – Прим. автора) Ідея про інтернаціоналізацію науки – це шпигунська ідея» [20, с. 117]. Тим часом інтернаціональність науки – факт засадничий. Тим більше в добу прискореного розвитку науково-технічного прогресу й початкової фази НТР; при цьому советські вчені широко користувалися ідеями та розробками, які були або викрадені розвідкою у США та Британії, або взяті як свого роду «трофеї», особливо в царині ядерної фізики та ракетобудування, у Німеччині. Працювали в СРСР і сотні «трофейних» німецьких учених. Але офіційний курс влади полягав у ствердженні міфологем щодо зверхності російської науки над усією іншою й у «викритті» ідеологічних «підступів» світової буржуазії. Одним із таких засадничих «підступів» у советсько-російській міфології вважається Фултонська промова Вінстона Черчилля «М'язи миру», яка начебто містить наклепницькі антисовєтські декларації та закликає до агресії проти СРСР й інших держав комуністичного блоку. Насправді зміст цієї промови полягав у чіткому окресленні цінностей демократії як норми цивілізованого життя, у твердженні, що мінімумом таких норм має бути «безпека і добробут, свобода і поступ у всіх домівках і родинках усіх чоловіків і жінок у всіх краях», у тому, що «народ будь-якої країни має право і повинен мати можливість за допомогою конституційних дій, вільних і нічим не обмежених виборів з таємним голосуванням, обирати або змінювати характер чи форму уряду, під владою якого він живе; що повинна панувати свобода слова і думки; що суди, незалежні від виконавчої влади, неупереджені щодо будь-якої партії, повинні застосовувати закони, які отримали широку підтримку більшості або були затверджені часом і звичаєм» [28]. Ясна річ, окреслені Черчиллем цінності (які можуть бути названі цінностями громадянської релігії) несумісні з советсько-російським тоталітаризмом – у будь-якому, сталінському, брежнєвському чи путінському виконанні.

У контексті заявленої тематики неабиякий інтерес становлять справжні маніфести антизахідництва у художній літературі, яка безпосередньо впливала на десятки мільйонів читачів сталінської доби, потужні вияви антизахідництва у культурній політиці часів хрущовської «відлиги», ренесанс неґації Заходу за Брежнєва та нові хвилі антизахідної міфології після розпаду СРСР, особливо після приходу до влади в Росії Путіна. Автор має намір продовжити свої теоретичні розшуки, щоб окреслити небезпеки, які несе імперсько-тоталітарна політична релігія, в яку включена РПЦ, для України.

Сьогодні путінська Росія не просто відновила, а й посилила антизахідну напрямку у своїй політичній релігії. Два показових сюжети. У 2021 році Путін, говорячи про «блокаду Ленінграда» («блокада» Ленінграда – це ще советський міф, і невідомо, хто вчинив більше

злочинів проти цивільного населення міста – гітлерівці чи сталінці [10]), заявив: «Тут, на Ленінградському фронті, в блокаді Ленінграда брали участь і скоювали злочини представники дуже багатьох європейських країн. Ми ніколи раніше в силу певної толерантності та для того, щоб не псувати відносини, не псувати якийсь фон наших відносин з багатьма країнами, про це не говорили» [13]. Щодо представників «дуже багатьох європейських країн», що начебто чинили злочини під Ленінградом, маємо цікавий казус. По-перше, справді, історики вважають, що в районі Ленінграда (саме у районі, який охоплював великі площі не лише під самим містом) діяли різні формування. У цих боях брали участь підрозділи та частини, чисельно зазвичай не надто значні, укомплектовані з жителів Іспанії Норвегії, Нідерландів, Бельгії, Данії, Швеції, Франції, Латвії, Естонії, Фінляндії [4, с. 692]. Бої ці точилися, втім, далеко не тільки під самим містом, а на широкому театрі воєнних дій – від Балтики та Ладоги до Новгороду. Проте найбільше, вочевидь, було там добровольців із не європейської, а євразійської країни, що звалася Росією. Невідомо точно, скільки їх конкретно було в районі Ленінграда, але рахунок, виходячи з частки росіян у Вермахті, має йти на десятки й десятки тисяч. По-друге, що взагалі означає «представники європейських країн»? Якщо йдеться про окуповані нацистами західноєвропейські держави, то мусимо говорити про колабораціоністів, яких по Другій світовій саджали та розстрілювали законні уряди. Якщо йдеться про фінів, то СРСР без оголошення війни напав на Фінляндію 25.06.41 року і ця країна вела оборонну війну. Латвія й Естонія у 1940 році окупувала Червона армія, тож вони мали законне право воювати з агресором. І так далі. І головне – це були фронтові, а не каральні формування. Тобто маємо складову антизахідної міфології. Другий сюжет пов'язаний із виступом Путіна на військовому параді 9 травня 2021 року. Зокрема, він заявив: «У найважчий час війни, у вирішальних битвах, що визначили результат боротьби з фашизмом, наш народ був самотнім, одним на складному, героїчному та жертвовому шляху до Перемоги. Бився на смерть на всіх рубежах, у найжорстокіших боях на землі, на морі та в небі» [6]. Це вже навіть не міфологія, а традиційна путінська брехня, яка в Росії наразі є чи не абсолютною істиною. Зважмо, що росіяни воювали з нацизмом з 22 червня 1941 року, а поляки й українці – з 1 вересня 1939 року. Велика Британія ж разом із домініонами у 1940-41-му рік справді воювала на самоті, б'ючись на смерть проти Німеччини й Італії, яких підтримував СРСР. Що ж стосується жертвового опору нацистам, то його головну причину назвав ще Сталін у виступі 6 листопада 1941 року: це «дурнувата політика Гітлера, яка перетворила народи СРСР на заклятих ворогів нинішньої Німеччини» [17, с. 32]. Зверніть увагу: Сталін говорив про «народи СРСР», тобто не сягав того рівня імперсько-шовіністичної брехні, як Путін.

Висновки. Загалом же політична релігія Росії та її антизахідна складова являють собою перманентну небезпеку як для України, так і для її сусідів,

які достатньо тривалий час були частинами «внутрішньої» за «зовнішньої» совєтської колоніальної імперії [7]. Небезпека ця має декілька вимірів. Перший із них пов'язаний із іманентним налаштуванням більшості російського суспільства на агресію проти Заходу та його «підступів», оскільки Захід – то є втілене зло. Другий полягає у потенціалі вшент міфологізованої «спільної історії» стати підґрунтям для підриву країн-сусідів зсереди. Третій вимір полягає у прямому використанні наче-християнської наче-церкви («сталінський патріархат» для перетворення тих чи тих країн або їхніх частин на сателітні утворення. Нарешті, має йтися про значний культурний потенціал антизахідництва, протистояти якому складно, не в останню чергу через хибні тенденції у розвитку самого Заходу, проте можна і потрібно робити повсякчасно та повсюдно.

1. Ажаев Василий. Далеко от Москвы. URL: <https://litmir.org/books/proza/o-vojne/page-6-239514-vasilii-azhaev-daleko-ot-moskvy.html>
2. Алексій І. URL: https://vue.gov.ua/index.php?title=%D0%90%D0%B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96%D0%B9_I&mobileaction=toggle_view_desktop
3. Беседа Сталина с Эйзенштейном и Черкасовым о фильме "Иван Грозный". URL: <https://rg.ru/2012/01/25/ivan-groznyy.html>
4. Боляновський А.В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939-1945 рр.). Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. 880 с.
5. Великий Корифей Науки – Избрание Тов. Сталина Почетным Академиком. URL: <https://matiane.wordpress.com/2020/02/19/comrade-stalin-great-coryphaeus-of-science/>
6. Выступление Президента России на военном параде. 9.05.21. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65544>
7. Грабовська І. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. *Українознавчий альманах*. Випуск 26. 2020. С. 45–50.
8. Грабовський Сергій. Людина Опору в контексті століття. *Філософські студії. Спеціальний випуск журналу «Гене́за»*. 1999. С. 59–67.
9. Грабовський Сергій. Україна: некрофілі при владі. URL: <https://tyzhden.ua/ukraine-nekrofil-y-vladi/>
10. Грабовський С. Блокада міфологема. «Блокада Ленінграда», яка насправді тривала два тижні. *Національне уявне як чинник соціальної інтеграції: Монографія*. К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2025. С. 349–365.
11. Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. М.: Международные отношения, 2003. 784 с.
12. Петру (Цветаева). URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%83_\(%D0%A6%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%83_(%D0%A6%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0))
13. Путин заявил, что РФ не напоминала об участии европейцев в блокаде Ленинграда из-за толерантности. URL: <https://www.interfax.ru/russia/881221>
14. Пушкин А.С. Клеветникам России. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9F%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_(%D0%9F%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD))

15. Савченко Віктор. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.
16. Симонов Константин. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В.Сталине. URL: http://www.hrono.info/libris/lib_s/simonov07.php
17. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Издание пятое. М.: Воениздат, 1947. 207 с.
18. Товмаш Дмитро, Гулейкова Ірина. Шляхи та перспективи збагачення методологічного арсеналу українознавства. *Українознавчий альманах*. Випуск 36. 2025. С. 171–177.
19. Умом Россию не понять. URL: https://poems.net.ua/poet/%D0%A2%D1%8E%D1%82%D1%87%D0%B5%D0%B2_%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%A3%D0%BC%D0%BE%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8E_%D0%9D%D0%B5_%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%8C
20. Шепилов Д. Непримкнувший. М.: Изд. Вагриус, 2001. 611 с.
21. Ahmed Fouad Alkhatib. The 'Peace Protesters' Who Won't Give Peace a Chance. URL: <https://www.thefp.com/p/why-wont-peace-protesters-give-peace-a-chance>
22. Ballah R. Beyond Belief. Essays on religion in a post-traditional world. Berkeley: University of California Press, 1970. 306 p.
23. Gentile E. Politics as Religion. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2006. 200 p.
24. Hughes A., McCutcheon R.. Religion in 50 More Words. A Redescriptive Vocabulary. London and New York, Routledge, 2022. 314 p.
25. Pollock Ethan. Stalin and the Soviet Science Wars. URL: <https://web.archive.org/web/20100702041858/http://press.princeton.edu/chapters/s8283.html>
26. Secular religion. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Secular_religion
27. van Ree R. Stalinist Ritual and Belief System: Reflections on Political Religion'. *Politics, Religion & Ideology*. 2005. Vol. 17, № 2/3. Pp. 143–161.
28. Winston Churchill's. "The Sinews of Peace" (Iron Curtain Speech). Fulton, 1946. URL: <https://www.nationalchurchillmuseum.org/sinews-of-peace-iron-curtain-speech.html>

References

1. Azhaev Vasylyy. *Daleko ot Moskvyy* [Far from Moscow]. URL: <https://litmir.org/books/proza/o-vojne/page-6-239514-vasilii-azhaev-daleko-ot-moskvy.html> (in Russian).
2. Aleksiy I [Aleksiy I]. URL: https://vue.gov.ua/index.php?title=%D0%90%D0%B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96%D0%B9_I&mobileaction=toggle_view_desktop
3. *Beseda Stalyna s Eyzenshteynom y Cherkasovym o fyl'me "Yvan Hroznyy"* [Stalin's conversation with Eisenstein and Cherkasov about the film "Ivan the Terrible"]. URL: <https://rg.ru/2012/01/25/ivan-groznyy.html> (in Russian).

4. Bolyanovs'kyi A.V. (2013). *Inozemni viys'kovi formuvannya u Zbroynnykh sylakh Nimechchyny (1939-1945 rr.)* [Foreign military formations in the German Armed Forces (1939-1945)]. L'viv Vydavnytstvo L'vivs'koyi politekhniki. 880 p. (in Ukrainian).
5. Velikiy Koryfey Nauky – Izbranye Tov. Stalyna Pochetnym Akademikom [Great Corypheus of Science - Izbranie tov. Stalin as an Honorary Academician]. URL: <https://matiane.wordpress.com/2020/02/19/comrade-stalin-great-coryphaeus-of-science> (in Russian).
6. Vystuplenye Prezidenta Rossyy na voennom parade [Speech of the President of Russia at the military parade]. (9.05.21). URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65544> (in Russian).
7. Grabovska I. (2020). *Poshuky shliakhiv ta metodiv protystoiannia putinizmovi: ukraïnski realii* [Searching for ways and methods to confront Putinism: Ukrainian realities]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 26. Pp. 45–50. (in Ukrainian).
8. Hrabovs'kyi Serhiy. (1999). *Lyudyna Oporu v konteksti stolittya* [Man of Resistance in the context of the century]. *Filosof's'ki studiï. Spetsial'nyy vypusk zhurnalu «Henezha»*. Pp. 59–67. (in Ukrainian).
9. Hrabovs'kyi Serhiy. *Ukrayina: nekrofilii pry vladi* [Ukraine: necrophiles in power]. URL: <https://tyzhden.ua/ukraina-nekrofilii-pry-vladi/> (in Ukrainian).
10. Hrabovs'kyi S. (2025). *Blokadna mifologema. «Blokada Leninhrada», yaka naspravdi tryvala dva tyzhni* [The blockade mythologeme. "The blockade of Leningrad", which actually lasted two weeks]. *Natsional'ne uyavne yak chynnyk sotsial'noyi intehratsiyi: Monohrafiya*. K.: Instytut filosofiyi imeni H.S. Skovorody NAN Ukrayiny, Pp. 349–365. (in Ukrainian).
11. Kostyrchenko H.V. (2003). *Taynaya polytyka Stalyna. Vlast' y antysemityzm* [Stalin's secret policy. Power and anti-Semitism]. Yzd. 2-e, dop. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya. 784 p. (in Russian).
12. Petru (Tsvetaeva) [To Peter (Tsvetaeva)]. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%83_\(%D0%A6%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%83_(%D0%A6%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0)) (in Russian).
13. Putyn zaiavyl, chto RF ne napomynala ob uchastyi evropeitsev v blokade Lenynhrada yz-za tolerantnosti [Putin stated that the Russian Federation did not recall the participation of Europeans in the siege of Leningrad due to tolerance]. URL: <https://www.interfax.ru/russia/881221> (in Russian).
14. Pushkyn A.S. *Klevetnykam Rossyy* [To the slanderers of Russia]. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9F%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_(%D0%9F%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BD)) (in Russian).
15. Savchenko Viktor. *Ukraina masonska* [Mason's Ukraine]. Kyiv: Nora-Druk, 2008. 336 p. (in Ukrainian).
16. Symonov Konstantyn. *Hlazamy cheloveka moeho pokoleniya. Razmyshleniya o Y.V. Stalyne* [Through the eyes of a man of my generation. Reflections on I.V. Stalin]. URL: http://www.hrono.info/libris/lib_s/simonov07.php (in Russian).
17. Stalyn Y.V. (1947). *O Velykoi Otechestvennoi voine Sovetskoho Soiuza* [About the Great Patriotic War of the Soviet Union]. Yzdanye piatoe. M.: Voenyzzdat, 207 p. (in Russian).
18. Tovmash Dmytro, Huleikova Iryna. (2025). *Shliakhy ta perspektyvy zbahachennia metodolohichnoho arsenalu ukrainoznavstva* [Ways and prospects for enriching the methodological arsenal of Ukrainian studies]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 36. Pp. 171–177. (in Ukrainian).
19. *Umom Rossyiu ne poniat* [You can't understand Russia with your mind]. URL: https://poems.net.ua/poet/%D0%A2%D1%8E%D1%82%D1%87%D0%B5%D0%B2_%D0%A4%D1%91%D0%B4%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%A3%D0%BC%D0%BE%D0%BC_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8E_%D0%9D%D0%B5_%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%8C (in Russian).
20. Shepylov D. (2001). *Neprymknuvshyy* [Non-aligned]. M: Yzd. Vahrys. 611 p. (in Russian).
21. Ahmed Fouad Alkhatib. The 'Peace Protesters' Who Won't Give Peace a Chance. URL: <https://www.thefp.com/p/why-wont-peace-protesters-give-peace-a-chance>
22. Ballah R. *Beyond Belief. Essays on religion in a post-traditional world*. Berkeley: University of California Press, 1970. 306 p.
23. Gentile E. *Politics as Religion*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2006. 200 p.
24. Hughes A., McCutcheon R.. *Religion in 50 More Words. A Redescriptive Vocabulary*. London and New York, Routledge, 2022. 314 p.
25. Pollock Ethan. *Stalin and the Soviet Science Wars*. URL: <https://web.archive.org/web/20100702041858/http://press.princeton.edu/chapters/s8283.html>
26. Secular religion. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Secular_religion
27. van Ree R. *Stalinist Ritual and Belief System: Reflections on Political Religion*. *Politics, Religion & Ideology*. 2005. Vol. 17, № 2/3. Pp. 143–161.
28. Winston Churchill's. "The Sinews of Peace" (Iron Curtain Speech). Fulton, 1946. URL: <https://www.nationalchurchillmuseum.org/sinews-of-peace-iron-curtain-speech.html>

Отримано редакцією журналу / Received: 17.10.25
Прорецензовано / Revised: 29.10.25
Схвалено до друку / Accepted: 30.10.25